

МВС України
Харківський національний університет внутрішніх справ

**РОЗСЛІДУВАННЯ САМОВІЛЬНОГО
ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ
АБО САМОВІЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА**

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Харків
2009

Рекомендовано до друку
Методичною радою
Харківського національного уні-
верситету внутрішніх справ
22 січня 2009 р., протокол № 1

Рецензенти:

Щербаковський М. Г. - канд. юрид. наук, зав. каф. криміналістики навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів слідства та дізнання Харківського національного університету внутрішніх справ, доцент.

Розслідування самовільного зайняття земельної ділянки або самовільного будівництва: методичні рекомендації / З. С. Галаван, Р. Л. Степанюк, Д. Д. Заяць, В. І. Павликівський. – Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. – 24 с.

© З. С. Галаван, Р. Л. Степанюк, Д. Д. Заяць, В. І. Павликівський, 2009
© Харківський національний університет внутрішніх справ, 2009.

1. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА САМОВІЛЬНОГО ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ТА САМОВІЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА

Масові порушення у сфері землекористування та наявність значної суспільної шкоди обумовили прийняття змін до Кримінального кодексу України (далі – КК), пов'язаних із встановленням відповідальності за незаконне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 197-1 КК).

Аналіз чинного та попередніх законів про кримінальну відповідальність за незаконне зайняття земельної ділянки дозволяє стверджувати, що вказана норма не є новелою кримінального законодавства. Вона була відображена в ст. 199 КК УРСР 1960 р. На той час об'єктом злочину визнавались не відносини власності, а порядок управління. Даний висновок був обумовлений виключенням протягом багатьох років землі з цивільно-правових відносин.

Безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст.197-1 КК, є суспільні відносини власності на землю, що забезпечують власнику або законному володільцю можливість володіти, використовувати та розпоряджатися належним або таким, що знаходиться в його законному віданні, майном.

Додатковим об'єктом даного злочину в окремих випадках слід визнавати суспільні відносини у сфері екологічної безпеки, оскільки шкода, що завдається окремій ділянці землі, в багатьох випадках впливає й на інші об'єкти кримінально-правової охорони у сфері екологічної безпеки (зокрема забруднення землі, водоймищ, атмосферного повітря, знищення тваринного та рослинного світу).

Предметом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК, виступає конкретна земельна ділянка, під якою, згідно зі ст. 79 Земельного кодексу України (далі – ЗК), треба розуміти частину земної поверхні з установленними межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. Аналогічне поняття міститься і в Законі України «Про оцінку земель». Таким чином, юридичними ознаками земельної ділянки як об'єкта права власності та як предмета розглядуваного злочину визнаються: 1) її виокремлення в аспекті землевпорядкування за місцем розташування та розміром площі у складі однієї з категорій земельного фонду країни; 2) визначення правового статусу належності земельної ділянки конкретній особі та закріплення прав останньої щодо неї. Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на: 1) поверхневий (грунтовий) шар; 2) водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться; 3) простір, що знаходиться над та під поверхнею

ділянки на висоту і вглиб, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд.

Земля є окремим видом нерухомого майна, що, в свою чергу, обумовлює певні особливості її використання.

Формування земельної ділянки передбачає встановлення технічних та економічних характеристик, правового статусу земельної ділянки, опис та індивідуалізацію земельної ділянки як об'єкта земельної власності (з присвоєнням кадастрового номера), внаслідок чого земельна ділянка отримує характеристики, які дозволяють виокремити її серед інших земельних ділянок. Так, в юридичному розумінні земельна ділянка – це не просто частина земної поверхні, а частина земної поверхні зі встановленими межами, конкретним розташуванням і відповідними відносно неї правами, що є окремим, самостійним об'єктом права власності.

Аналізований злочин може бути вчинений стосовно земельної ділянки будь-якої категорії (за виключенням земель, вилучених із цивільного обороту (зокрема землі відчуження, спеціальні природоохоронні зони)). Землі України поділяються за основним цільовим призначенням (землі сільськогосподарського призначення, житлової та громадської забудови, водного фонду, промисловості, транспорту тощо (див. розд. 2 ЗК). При цьому належність самовільно зайнятої земельної ділянки до земель зі специфічним правовим режимом (наприклад, до земель в охоронних зонах) визнається кваліфікуючою ознакою (ч. 2 ст. 197-1 КК). Варто враховувати і те, що, згідно зі ст. 84 ЗК, об'єктами права державної власності, на які може посягати винний, є не тільки конкретні земельні ділянки, виокремлені за ознаками визначення місць розташування і встановлення меж на земній поверхні, а й усі землі відповідних категорій у просторових межах держави, які не віднесені до комунальної та приватної власності.

Відповідно до диспозиції ст.197-1 злочинне діяння полягає у вчиненні одного із зазначених у законі альтернативних діянь: 1) самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 1 ст. 197-1 КК); 2) самовільне будівництво (ч. 3 ст. 197-1 КК).

З'ясовуючи зміст об'єктивної сторони злочинного діяння, визначеного у частинах 1 і 2 ст. 197-1 КК як «самовільне зайняття земельної ділянки», необхідно констатувати, що ні в Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), ні в ЗК, ні в КК України, які визначають, що самовільне зайняття земельної ділянки є адміністративним правопорушенням (ст. 53-1 КУпАП) або злочином (ст. 197-1 КК), не дається визначення поняття «самовільне зайняття земельної ділянки» і не визначається, в чому (у яких саме діях або бездіяльності) полягає таке правопорушення.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням і охороною земель» самовільним зайняттям земельних ділянок є будь-які дії, що свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування про його передачу у власність або надання в користування (оренду), або за відсутності укладеної угоди відносно такої земельної ділянки, окрім дій, які, згідно із законом, є правомірними.

Таким чином, відповідно до положень чинного законодавства суть самовільного зайняття земельної ділянки полягає у зайнятті та використанні особою чужої земельної ділянки без законних на те підстав, тобто за відсутності оформленого у встановленому порядку права власності чи іншого права на землю.

Самовільне зайняття земельної ділянки, з об'єктивної сторони, може знайти вираження у різних діях, у тому числі в експлуатації земельної ділянки, тобто вилученні її корисних властивостей. Йдеться, зокрема, про: незаконне огороження ділянки; знищення існуючих і встановлення «своїх» межових знаків; виставлення охорони, яка перешкоджає власнику земельної ділянки чи землекористувачеві здійснювати свої права на землю; протиправне використання землі у своїх потребах (обробка, удобрення землі, висів насіння, вирощування сільськогосподарських культур, насадження дерев або чагарників, меліорація, видобування корисних копалин, виконання інших робіт, розміщення товарів, техніки і будівельних матеріалів на ділянці). Але в усіх випадках особа протиправно заволодіває земельною ділянкою, вчиняє відносно неї певні дії як власник чи законний користувач і при цьому порушує суб'єктивні інтереси учасників земельних правовідносин у галузі використання, відтворення та охорони земель.

Право власності та право постійного користування на земельну ділянку виникає після одержання її власником або користувачем документа, що посвідчує право власності чи право постійного користування земельною ділянкою, та його державної реєстрації. Це означає, що наявність рішення уповноваженого органу про передачу земельної ділянки у власність або надання її у користування не створює права на землю і є лише умовою для виникнення такого права у майбутньому. Право на оренду земельної ділянки виникає після укладення договору оренди та його державної реєстрації. ЗК України забороняє приступати до використання земельної ділянки до встановлення її меж у натурі (на місцевості), одержання документа, що посвідчує право на неї, та державної реєстрації. Право земельного сервітуту виникає після його державної реєстрації в порядку, встановленому для державної реєстрації прав на земельну ділянку.

Однак у зв'язку з існуючою складністю одержання та реєстрації державного акта про право на землю, що іноді триває роками, зайняття земельної ділянки не може вважатись самовільним у випадках використання земельної ділянки особою, яка хоч і не має поки що належного правовстановлюючого документа, однак: 1) одержала земельну ділянку у власність або користування на підставі рішення органу виконавчої влади (органу місцевого самоврядування); 2) набула право на земельну ділянку на підставі цивільно-правового договору (наприклад, міни, дарування, довічного утримання) або в порядку прийняття спадщини. Так, до особи, яка придбала житловий будинок, будівлю або споруду, переходить право власності на земельну ділянку, на якій вони розміщені, без зміни її цільового призначення, у розмірах, установлених договором. Відповідні роз'яснення містяться у Листі Державного комітету України по земельних ресурсах від 16 серпня 2006 р. № 14-17-4/6045 «Щодо застосування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки».

Передбачене ч. 1 ст. 197-1 КК самовільне зайняття земельної ділянки є злочином із матеріальним складом, який вважається закінченим з того моменту, коли особа фактично заволоділа земельною ділянкою або розпочала її протиправну експлуатацію (освоєння), завдавши цим власнику земельної ділянки або її законному володільцю значної шкоди. Кількісний аспект цієї кримінальноутворюючої ознаки, яка дає змогу відмежувати злочинне самовільне зайняття земельної ділянки від відповідного адміністративного проступку (ст. 53-1 КУпАП), визначений у примітці до ст. 197-1 КК: шкода визнається значною, якщо вона у 100 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. У ході розслідування слід встановити необхідний причинний зв'язок між самовільним зайняттям земельної ділянки та завданням шкоди у значному розмірі.

Розкриваючи змістову наповненість суспільно небезпечних наслідків – значної шкоди, завданої власнику земельної ділянки або її законному володільцю, у першу чергу, потрібно брати до уваги положення Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 р. № 963). Згідно з цим нормативно-правовим актом розмір шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, визначається Державною інспекцією з контролю за використанням і охороною земель та її територіальними органами за спеціальною формулою з урахуванням таких показників: площа самовільно зайнятої земельної ділянки; середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель за цільовим призначенням; кое-

фіцієнт функціонального використання земель; коефіцієнт індексації нормативної грошової оцінки земель. Визначення розміру заподіяної шкоди у випадку належності самовільно зайнятої земельної ділянки до земель житлової та громадської забудови має особливість, яка полягає у врахуванні спеціальних коефіцієнтів (застосовуються до населених пунктів обласного значення, міст Київ і Севастополь, населених пунктів, віднесених до курортних), а також у тому, що розмір середньорічного доходу, який можна отримати від земель житлової та громадської забудови, диференційовано залежний від належності населеного пункту до тієї чи іншої групи за чисельністю населення.

Вважаємо однак, що, з точки зору застосування ч. 1 ст. 197-1 КК, до шкоди, заподіяної власнику земельної ділянки або землекористувачеві, можуть включатися й інші складові, зокрема: 1) збитки, пов'язані зі знищенням або пошкодженням зелених насаджень або руйнуванням будівель чи споруд (наприклад, гідротехнічних), які знаходилися на самовільно зайнятій земельній ділянці; 2) витрати, які особа мусить понести для відновлення: а) свого порушеного права на земельну ділянку (наприклад, проведення геодезичних робіт з відновлення межових знаків); б) якості земельної ділянки як об'єкта права власності чи користування (зокрема оранка, внесення добрив, проведення рекультивації порушених земель). Витрати на знесення будівель і споруд, які самочинно збудовані чи будуються на самовільно зайнятих земельних ділянках, не повинні враховуватися при визначенні розміру заподіяної шкоди в порядку застосування ч. 1 ст. 197-1 КК, щоправда не через те, що так вирішується питання у п. 3 урядової Методики, а тому, що вказана шкода, заподіяна власнику земельної ділянки чи землекористувачеві, є результатом не самовільного зайняття земельної ділянки, а самовільного будівництва на такій ділянці – самостійного злочину, виділеного в окремий склад у ч. 3 ст. 197-1 КК.

Другою формою вчинення зазначеного злочину виступає самовільне будівництво будівель і споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці (ч. 3 ст. 197-1 КК). Відповідно до п. 1 ст. 376 ЦК України будівництво вважається самочинним, якщо в діях особи є одна з таких ознак: а) на земельній ділянці збудовано або будується житловий будинок, будівля, споруда, інше нерухоме майно; б) земельна ділянка не відведена для будівництва названих об'єктів нерухомості; в) забудова проведена або здійснюється без одержаного в установленому порядку дозволу чи належно затвердженого проекту або з істотними порушеннями будівельних норм і правил. Виходячи з такого юридичного визначення самочинного будівництва можна стверджувати, що дія цієї статті не поширюється на випадки розміщення на земельній ділянці об'єктів, які не пов'язуються із землею фундаментом і не визнаються в законодавстві нерухомістю.

Будівництвом у сенсі відповідальності за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК треба розуміти як нове будівництво, так і реконструкцію, реставрацію або капітальний ремонт вже існуючих об'єктів – будівель чи споруд (ст. 9 Закону України від 20 травня 1999 р. № 687-XIV «Про архітектурну діяльність»). Поняттям будівництва регулятивне законодавство охоплює також розширення і технічне переоснащення підприємств (ст. 23 Закону України від 20 квітня 2000 р. № 1699-III «Про планування і забудову територій»).

На відміну від першої форми вчинення аналізованого складу злочину, посягання вважається закінченим з моменту самого факту початку будівництва, незалежно від характеру та обсягу шкоди, завданої власнику або іншому володільцю земельної ділянки. Самовільне будівництво, вчинене власником або іншим законним володільцем такої земельної ділянки, не утворює зазначений склад злочину.

Суб'єкт злочину загальний – фізична осудна особа, яка досягла віку 16 років на момент вчинення злочину.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується наявністю умисної форми вини, при цьому особа усвідомлює, що, не маючи ні дійсного, ні уявного права на земельну ділянку, займає її або ж здійснює будівництво на вже незаконно зайнятій ділянці. Завдавати значної шкоди володільцю або власнику земельної ділянки особа може як умисно, так і необережно.

Кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки (ч. 2 ст. 197-1 КК):

– вчинене особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею;

– вчинене групою осіб;

– вчинене щодо земельних ділянок особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель.

Кваліфікуючі ознаки самовільного будівництва будівель і споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці (ч. 4 ст. 197-1 КК):

– вчинене на земельних ділянках особливо цінних земель, землях в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель;

– вчинене особою, раніше судимою за такий саме злочин або злочин, передбачений частиною третьою цієї статті.

2. ПОРУШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

Прийняття обгрунтованого рішення в стадії порушення кримінальної справи про самовільне зайняття земельної ділянки або самовільне будівництво можливе тільки за наявності належного приводу та підстав.

Приводами до порушення кримінальних справ про зазначені злочини, як правило, є: заяви громадян, постраждалих від незаконних дій; повідомлення службових осіб підприємств, установ, організацій, у віданні яких знаходиться незаконно зайнята земля; безпосереднє виявлення ознак злочину співробітниками оперативних підрозділів; повідомлення службових осіб органів, які здійснюють контроль за природокористуванням (землекористуванням); повідомлення, опубліковані в пресі.

Аналіз слідчої практики дозволяє стверджувати, що етап перевірки заяв, повідомлень та іншої інформації про зазначені злочини нерідко має проблемний характер. У багатьох випадках строки, встановлені чинним Кримінально-процесуальним кодексом України (далі – КПК), не дотримуються. Нерідко мають місце необґрунтовані відмови в порушенні справи, і навпаки – порушення справ за відсутності належних підстав. Причинами такого становища є недостатнє знання оперативними співробітниками, які проводять перевірку, та слідчими положень земельного законодавства, відсутність у них досвіду виявлення та розслідування таких злочинів.

Відповідно до діючого законодавства перевірка заяв і повідомлень про злочини за необхідності проводиться у строк не більше десяти днів шляхом відбирання пояснень, витребування необхідних документів, проведення оперативно-розшукової діяльності (ст. 97 КПК). Також до порушення справи можна проводити огляд місця події (ч. 2 ст. 190 КПК).

У результаті має бути зібраний первинний матеріал, який оцінюється слідчим. Для прийняття обґрунтованого рішення про порушення кримінальної справи в цьому матеріалі повинні міститись достатні дані, які вказують на ознаки злочину. Такими вважаються дані, які підтверджують об'єктивну сторону та об'єкт посягання. Тобто у первинних матеріалах мають бути документально підтверджені наступні обставини:

а) факт зайняття встановленою або невстановленою особою (особами) земельної ділянки, яка має певне місце розташування та площу в складі однієї з категорій земель;

б) правова належність цієї земельної ділянки певній фізичній чи юридичній особі, державі;

в) відсутність правових підстав для розпорядження земельною ділянкою у особи (осіб), які її зайняли (тобто факт самовільності захоплення);

г) значний розмір шкоди, завданої законному володільцю або власнику земельної ділянки.

Достовірні дані про наявність вказаних обставин дають підстави для обґрунтованого порушення кримінальної справи за ст. 197-1 КК України. Це рішення слідчий приймає на підставі аналізу матеріалів, наданих співробітниками органу дізнання, які проводили дослідчу перевірку, а саме:

- заяви або повідомлення, що стали приводом до проведення перевірки, з усіма наданими заявником матеріалами;
- рапорту співробітника оперативного підрозділу із ґрунтовним викладенням виявлених обставин самовільних дій із землею;
- оригіналів або копій документів, які посвідчують право володіння або користування земельною ділянкою та визначають її межі на місцевості (державний акт на право власності (або користування) на землю (землею); рішення державної адміністрації або місцевої ради про відведення земельної ділянки; договір оренди) з усіма складовими частинами: план або схема ділянки, кадастровий план, акт визначення меж, копія, зроблена з топографічної карти відповідної місцевості;
- протоколу огляду місця події;
- довідки територіального підрозділу земельних ресурсів про категорію земель, де знаходиться захоплена ділянка;
- акта обстеження земельної ділянки фахівцями територіального підрозділу Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель Державного комітету України із земельних ресурсів (далі – Держземінспекція);
- акта перевірки дотримання вимог земельного законодавства фахівцями Держземінспекції;
- розрахунків розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, здійснених фахівцями Держземінспекції;
- пояснень законного володільця або власника земельної ділянки;
- пояснень осіб, запідозрених у вчиненні злочину (якщо вони встановлені);
- пояснень очевидців протиправних дій.

До матеріалів, за наявності, мають додаватись документи, надані запідозреними особами у своє виправдання, зокрема листування з органами влади та самоврядування, судові рішення та інші документи залежно від обставин події (наприклад, матеріали адміністративного провадження, довідки з місцевої ради про сплату земельного податку та ін.).

У зв'язку з тим, що принципове значення для вирішення питання про порушення справи має встановлення розміру завданої шкоди, необхідно наголосити на обов'язковій наявності в первинному матеріалі та ретельному аналізові слідчим розрахунків розміру шкоди, заподіяної державі, територіальним громадам внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, який проводився відповідними інспекціями Мінприроди або Держкомзему, а також аналізові розміру шкоди, заподіяної юридичним та фізичним особам, який проводився територіальними органами Держземінспекції, відповідно до чинних нормативно-правових актів.

Оцінивши інформацію, одержану в результаті проведеної дослідчої перевірки, слідчий, прокурор або орган дізнання залежно від наявності або відсутності підстав для порушення кримінальної справи повинні прийняти одне з рішень, передбачених ч. 2 ст. 97 КПК, а саме:

а) порушити кримінальну справу за ознаками злочину, передбаченого ст. 197-1 КК;

б) порушити кримінальну справу про інший злочин (ст. ст. 189, 190 або 191 КК), якщо в результаті перевірки не встановлено факт злочину, передбаченого ст. 197-1 КК, але є достатні дані, які вказують на ознаки вимагання, шахрайства, заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем;

в) відмовити у порушенні кримінальної справи, якщо за наслідками перевірки не встановлено достатніх даних про ознаки злочину;

г) направити матеріали за належністю (наприклад, органам Держзе-мінспекції для прийняття рішення щодо накладення адміністративного стягнення за ст. 53-1 КУпАП).

До вчинення зазначеного виду злочинів можуть бути причетними керівники виконавчих органів і депутати місцевих рад. При цьому слід враховувати, що, згідно з чинним законодавством (ст. 31 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад»), кримінальна справа проти депутатів місцевих рад і службових осіб, котрі мають такі ж гарантії (міські, селищні, сільські голови – за ч. 5 ст. 12 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), може бути порушена тільки судом або прокурором.

Також слід відзначити, що в деяких випадках кримінальні справи порушує прокурор на підставі матеріалів перевірки, проведеної прокуратурою у взаємодії з органом дізнання, а потім доручає розслідування слідчому органу внутрішніх справ.

3. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ І ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ ДІЙ

Основними завданнями, які постають перед слідчим після порушення кримінальної справи з метою успішного завершення розслідування, є:

- припинення злочинної діяльності, якщо вона продовжується;
- усунення прогалин та недоліків огляду місця події;
- одержання показань від потерпілих;
- встановлення всіх свідків злочину та одержання від них показань;
- уточнення розміру заподіяної шкоди та вжиття заходів щодо забезпечення цивільного позову;
- забезпечення збереження документів – джерел доказів;
- одержання показань від підозрюваного;

– збір і перевірка даних про наявність кваліфікуючих ознак самовільних діянь (ч. 2, ч. 4 ст. 197¹ КК), ознак інших злочинів (службових, проти довілля тощо), обставин, що пом'якшують або обтяжують відповідальність;

– висунення обвинувачення;

– збір інформації про особистість обвинуваченого;

– встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, та вжиття заходів щодо їх усунення.

Досить актуальним для справ зазначеної категорії є проблема застосування ч. 3 ст. 97 КПК про вжиття всіх можливих заходів для припинення злочину. Так, нерідко правопорушники продовжують утримувати незаконно зайняту ділянку або здійснювати самовільне будівництво, незважаючи навіть на порушення кримінальної справи.

У таких випадках можна рекомендувати вжити такі заходи:

– роз'яснити підозрюваному під час допиту зміст п. 2 ст. 66 КК про добровільне усунення заподіяної шкоди, що є обставиною, яка пом'якшує покарання, та роз'яснити йому можливі негативні для нього наслідки продовження протиправної діяльності (збільшення розміру шкоди, яку треба буде відшкодувати тощо);

– звернутися до державних органів, уповноважених контролювати землекористування, щодо вжиття заходів для усунення правопорушень (Держземінспекція, Державна архітектурно-будівельна інспекція, відповідні комісії місцевих рад і місцевих держадміністрацій);

– звернутися до керівництва установ та організацій, яким підконтрольна прилегла територія, належить будівельна техніка, які виконують будівельні роботи тощо, із вимогою вжити необхідних заходів щодо недопущення протиправних дій (припинити земельні або будівельні роботи, посилити охорону місця, не пропускати сторонніх осіб, транспорт тощо);

– звернутися до керівництва органу внутрішніх справ із вимогою вжити заходів щодо припинення злочину (опечатування приміщень, транспортних засобів, притягнення осіб до відповідальності за адміністративні правопорушення тощо).

Найбільш характерними для зазначеного виду кримінальних справ слідчими діями є: огляд місця події, допит потерпілих, свідків, підозрюваних (обвинувачених), виїмка документів, призначення судових експертів. Аналіз практики свідчить, що під час цих дій часто припускаються суттєві помилки, типовими з яких є поверховість та недотримання тактичних правил і рекомендацій. Також слідчі фактично не використовують пізнавальні та доказові можливості відтворення обстановки та обставин події, пред'явлення для впізнання, очної ставки. Комплекс і послідовність зазначених слідчих дій визначається особливостями конкретної справи.

Огляд місця події рекомендується проводити до порушення кримінальної справи, оскільки саме ця дія дозволяє встановити та зафіксувати ознаки самовільного зайняття земельної ділянки. До участі в огляді як спеціалістів залежно від обставин доцільно залучати:

- землевпорядників місцевих рад;
- працівників Держземінспекції або відділів земельних ресурсів;
- працівників Державної архітектурно-будівельної інспекції;
- працівників територіального підрозділу Державної екологічної інспекції Міністерства охорони навколишнього природного середовища;
- інших фахівців (інженерів, геологів, агрономів тощо).

Завданням огляду є фіксація ознак самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, а також слідів злочинця.

Зокрема, слід звертати увагу на:

- наявність на ділянці огорожі, межових знаків;
- сліди знищення раніше встановленої огорожі чи межових знаків;
- сліди обробки та удобрення землі;
- сліди висіву насіння, вирощування сільськогосподарських культур,
- наявність насаджених дерев або чагарників чи сліди їх знищення;
- наявність засобів і слідів меліорації;
- наявність слідів видобування корисних копалин;
- ознаки виконання будівельних та інших робіт;
- наявність розміщених матеріальних цінностей, будівельних матеріалів, техніки, сміття;
- наявність будівель або споруд;
- сліди рук, ніг, транспортних засобів, які можуть бути використані для ідентифікації.

Загалом при огляді місця події застосовується тактичний порядок і правила огляду ділянки місцевості. У разі наявності на захопленій території будівель або споруд вони також мають бути оглянуті, у першу чергу, з точки зору зовнішніх ознак.

Слід пам'ятати про необхідність вимірювання площі земельної ділянки безпосередньо під час огляду, а не за планами чи картами місцевості, неприпустимість вказування у протоколі припущень слідчого або інших учасників огляду. Зокрема, не можна використовувати вирази «зі слів спеціаліста ...», «площа відповідно до карти місцевості ...», а також невизначену термінологію «неподалік», «біля», «площа приблизно ...» тощо.

Під час огляду слід здійснювати фотозйомку. При цьому треба сфотографувати всю ділянку за допомогою методів орієнтовної та оглядової зйомки. Методами вузлової зйомки фіксуються місця зі слідами знищення огорожі, насаджень, видобування корисних копалин і тощо, місця накопичення будівельних матеріалів, сміття, фундаменти, недобудо-

вані та збудовані об'єкти, будівельна, сільськогосподарська та інша техніка тощо. Окремі сліди (злому, транспортних засобів, ніг, рук) фотографують шляхом детальної зйомки.

Місцезнаходження всіх перерахованих об'єктів необхідно позначити на схемі місця події.

Виїмки у справах про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво підлягають документи, які можна класифікувати на такі групи:

- правостановлюючі документи, які надають право на володіння чи користування земельною ділянкою та право власності на майно (державні акти, рішення місцевих рад, договори оренди чи суборенди);

- матеріали державних інспекцій, у яких зафіксований факт самовільного зайняття земельної ділянки чи самовільного будівництва (акти відомчих перевірок, протоколи про вчинені за певний період адміністративні порушення, розрахунки розміру заподіяної шкоди тощо);

- документація, в якій міститься інформація про замовлення чи виконання земельних та будівельних робіт (договори про виконання земельних чи будівельних робіт, акти про їх виконання, банківські виписки, що підтверджують факт сплати, товарно-транспортні накладні тощо).

Частина таких документів міститься у первинних матеріалах, решту необхідно вилучити шляхом виїмки. Слідчому доцільно ознайомитись із документами-оригіналами. Вилучати необхідно ті документи, які містять важливі для розслідування відомості. Із цією метою виїмки у справах про незаконне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво можуть бути проведені в:

- місцевих державних адміністраціях та місцевих радах стосовно документів про відведення земельної ділянки – предмет злочину;

- бюро технічної інвентаризації стосовно документів, поданих для реєстрації права власності на будівлі або споруди;

- територіальних відділах земельних ресурсів, Державного підприємства «Центр державного земельного кадастру» Держкомзему стосовно документів про технічне супроводження оформлення та реєстрацію права власності на земельну ділянку;

- установах, які мають повноваження з користування та контролю за землями відповідної категорії (зокрема, у підрозділах Держземінспекції, Державної екологічної інспекції, Міністерства охорони навколишнього природного середовища, Державної архітектурно-будівельної інспекції), стосовно документів про притягнення до адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства;

- на підприємствах, які мають право користування земельною ділянкою, стосовно документів, які мають значення для справи залежно від

обставин (реєстр орендодавців, списки працівників, посадові обов'язки службових осіб тощо);

– на підприємствах, які проводили земельні та будівельні роботи на самовільно зайнятій ділянці.

У деяких випадках при розслідуванні доцільно проводити *обшуки* за місцем роботи та проживання підозрюваних (обвинувачених). Зокрема, під час обшуку можуть бути виявлені документи, які вони склали під час підготовки до злочину чи у ході його вчинення та які підтверджують факт самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва (договори, чорнові записи, плани місцевості, земельної ділянки, будівлі тощо).

З метою виявлення слідів злочину та інших обставин, що мають значення для справи, вилучені документи можуть бути оглянуті.

Досить типовою для кримінальних справ, порушених за ст. 197¹ КК, є ситуація, коли на момент порушення справи не встановлено осіб, котрі вчинили злочин. У таких випадках слідчі часто обмежуються даванням доручень у порядку ст. 114 КПК і не здійснюють жодних заходів щодо встановлення підозрюваних слідчим шляхом. У зв'язку з цим слід рекомендувати застосування більш виваженого підходу до визначення кола свідків. Зокрема, детальному допиту підлягають:

- власники та користувачі сусідніх ділянок;
- особи, які у зв'язку зі своїми професійними функціями присутні поблизу незаконно зайнятої ділянки (охоронці, будівельники, лісники, сільгосппрацівники, інспектори рибоохорони тощо);
- працівники органів державної влади та місцевого самоврядування, до повноважень яких входить землевідведення та контроль за землекористуванням.

Під час допиту необхідно з'ясувати відомі свідкам обставини користування незаконно зайнятою землею; ознаки зовнішності осіб, котрі вчинили протиправні дії; ознаки транспортних засобів та іншої техніки, яка при цьому використовувалась; хто з осіб спілкувався із захоплювачами; відомості про здійснення перевірок дотримання земельного законодавства представниками державних органів тощо.

Як свідків також доцільно допитувати голів місцевих держадміністрацій і рад, землевпорядників, секретарів, спеціалістів, інспекторів відділів земельних ресурсів, державної архітектурно-будівельної інспекції, БТІ тощо для з'ясування питань, що мають значення для справи, відомі їм у зв'язку з виконанням їх професійних функцій. При підготовці та проведенні допитів цих осіб слід враховувати, чи не порушували вони при цьому своїх обов'язків.

Особливу увагу треба приділити допиту інспекторів Держземінспекції або Державної екологічної інспекції, котрі проводили обстеження

землі. При цьому можуть бути з'ясовані питання: коли, за яких обставин і які саме порушення земельного законодавства були виявлені; які особи знаходились на обстежуваній ділянці, як вони поводитися при здійсненні контрольних дій; чи не намагався хто-небудь впливати на рішення; чи не виявлялись раніше на цій ділянці або з боку цих осіб порушення, а якщо так, то які заходи вживались; як ці особи реагували на приписи; які умови спричинили порушення та які заходи доцільно здійснити для їх усунення.

Деякі особливості має предмет допиту громадян – власників або законних користувачів земельної ділянки, потерпілих від злочину. Зокрема, з'ясуванню підлягають: обставини одержання права власності чи користування землею; повнота наявних правоустановчих документів, причини їх неповноти; здійснення передачі права землекористування (за наявності цього факту – особи, яким було передано право, обставини та умови передачі); особи, яких підозрюють у самовільному зайнятті землі; час та обставини, за яких потерпілому стало відомо про незаконні дії; заходи, яких було вжито у зв'язку з цим; об'єкти, які містились на ділянці, посіви та насадження, стан ґрунту тощо. Якщо незаконно зайнята ділянка перебувала у віданні юридичної особи, з цих питань допитують її керівників.

Після початкових слідчих дій подальше розслідування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва найчастіше зводиться до продовження збирання, аналізу та перевірки доказів, висунення обвинувачення, допиту обвинуваченого та кола подальших слідчих дій з метою уточнення та додаткової перевірки окремих обставин справи.

Зокрема, на даному етапі проводиться комплекс слідчих дій, до якого входять допити обвинувачених, очні ставки, експертизи, в деяких ситуаціях – пред'явлення для впізнання, відтворення обстановки та обставин події. На цій стадії висуваються нові та уточнюються попередні слідчі версії і корегується план розслідування злочину. Може виникнути потреба провести додаткові чи повторні будівельно-технічні або інші експертизи, допити експертів, державних інспекторів, посадових осіб органів влади чи місцевого самоврядування, нових свідків, виїмку та огляд нової документації.

Під час *допиту підозрюваного (обвинуваченого)* необхідно намагатись отримати показання про те, що спонукало його до самовільного зайняття ділянки; які саме дії здійснювались у зв'язку з цим; хто допомагав і як саме; які зміни були внесені ним у початковий стан земельної ділянки, які роботи і ким проводились; чи знали виконавці про незаконне зайняття землі; які документи склались при цьому і де вони знаходяться; як було виявлено порушення і як відреагував обвинувачений на це; які умови сприяли вчиненню злочину; чим, на його думку, слід доповнити розслідування, які експертизи провести, які питання поставити експертам.

При підготовці до допиту слідчому важливо детально з'ясувати спеціальну термінологію, технічну сутність питань, що стосуються предмета допиту, а також, у разі необхідності, і деякі питання земельного, лісового та іншого законодавства. Це дозволить більш повно з'ясувати механізм скоєного злочину, а також причини та умови, що сприяли його вчиненню.

Якщо обвинувачений визнає себе винним і бажає давати правдиві показання, головним завданням слідчого є одержання максимальної кількості інформації, тому доцільно застосовувати тактичний прийом «деталізація показань», для чого ще на етапі підготовки до допиту обов'язково треба скласти письмовий перелік обставин, які необхідно з'ясувати під час цієї слідчої дії.

Для цих справ досить типовими є ситуації, коли підозрюваний (обвинувачений) не заперечує факту самовільного зайняття земельної ділянки, але вказує, що не усвідомлював протиправного характеру дій. Даючи, таким чином, неправдиві показання, особа розраховує на невстановлення суб'єктивної сторони злочину у вигляді умислу або хоча б на пом'якшення міри покарання.

У такій ситуації рекомендується роз'яснити допитуваному положення ст. 68 Конституції України, згідно з яким «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності»; продемонструвати обізнаність слідчого у нюансах нормативного регулювання сфери землекористування, порядку набуття права власності та користування землею; ґрунтовно роз'яснити підозрюваному (обвинуваченому) положення нормативно-правових актів, які були ним порушені, і безпідставність його заперечень; пред'явити документи, які підтверджують факт самовільного зайняття земельної ділянки або самовільного будівництва; пред'явити фрагменти протоколів допитів співучасників або свідків, які викривають особу в злочині.

Пред'явлення для впізнання підозрюваного (обвинуваченого) проводиться у тих випадках, коли потерпілі та свідки заявляють, що бачили та можуть упізнати особу, яка самовільно зайняла земельну ділянку, та осіб, які проводили на ній певні роботи (робітники, будівельники, водії тощо). У зв'язку з цим слідчому доцільно під час первинного допиту з'ясувати у потерпілих та свідків їх психічний стан та фізіологічні особливості (зір, слух, особливості пам'яті), умови сприйняття зазначених вище осіб (точне місцезнаходження місця спостереження – у приміщенні, на вулиці, в лісі; на якій відстані та протягом якого часу свідок спостерігав об'єкт, яка була погода, освітлення), загальні та окремі ознаки зовнішності об'єкта. Якщо ці обставини не були з'ясовані у ході первинного допиту, то це слід зробити шляхом проведення додаткового допиту.

У деяких ситуаціях доцільно провести пред'явлення ділянок місцевості для впізнання, у ході якого свідок (робітник, будівельник, водій чи інша особа) може впізнати ту ділянку, на якій проводились земельні, будівельні чи інші роботи. Під час розслідування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва може виникнути ситуація, коли необхідно пред'явити для впізнання окремі будівлі, транспортні засоби чи будівельну техніку, яка при цьому використовувалась. Таке пред'явлення для впізнання може бути проведено за фотознімками вказаних вище об'єктів.

Відтворення обстановки та обставин події у справах даного виду злочину проводиться рідко, проте одержані результати мають велике значення для встановлення істини у справі. Дана слідча дія проводиться тоді, коли необхідно перевірити наявні у справі показання, уточнити вже отримані дані й коли виникає можливість одержати нові докази – слідів, предметів та інших об'єктів на місці події, що з якихось причин (поверхове проведення огляду місця події або не проведення його взагалі) не зафіксовані в матеріалах справи, проте мають певне доказове значення.

Так, якщо у первинних результатах допиту є багато неточностей, розбіжності у показаннях про один і той самий предмет обстановки та характер місця події не тільки у деталях, а й за суттю, то слідчий може це усунути шляхом перевірки показань на місці кількох учасників – підозрюваного (обвинуваченого), потерпілого та свідків, які спостерігали подію злочину та дали показання з цього приводу раніше. У такому разі слідчому доцільно провести перевірку показань з кожним учасником окремо, а одержані результати проаналізувати, порівняти між собою та зіставити з іншими матеріалами справи.

Як уже зазначалося, під час перевірки показань на місці можна одержати нові докази у справі. У зв'язку з цим, слідчому необхідно прибути на місце події, а саме на самовільно зайняту земельну ділянку, вказану особою, показання якої перевіряються, і запропонувати їй розповісти про межі цього місця, обстановку на ньому в момент учинення злочину та показати, де і яким чином розташовувались ті чи інші об'єкти (паркан, яким була обнесена земельна ділянка; фундамент майбутньої будівлі; «будівельний» вагончик чи приміщення для осіб, які здійснювали охорону ділянки; приміщення для зберігання інструментів і техніки, яка використовувалась для проведення земельних чи будівельних робіт тощо). У такій ситуації слідчий може виявити нові сліди злочину: а) на місці колишнього паркана – залишки чи сліди від нього; б) на місці перебування вагончика чи певного приміщення – об'ємні сліди цих об'єктів; в) на предметах обстановки чи самому місці події (якщо використовувалися інструменти й техніка) – сліди транспортних засобів та використання таких інструментів; г) на місці події – фундамент будівлі

чи його залишки; д) певні речі чи документи, що належать підозрюваному та свідчать про перебування на місці події, тощо. Одержання у ході перевірки показань на місці нових доказів має особливе значення тоді, коли особа здійснила певні заходи, спрямовані на ліквідацію наслідків самовільного зайняття земельної ділянки чи самовільного будівництва з метою приховування злочину.

Важливе значення мають результати відтворення обстановки та обставин події у ситуаціях, коли місце події було знищено або коли обстановка, що існувала на момент скоєння злочину, зазнала істотних змін. У таких ситуаціях слідчий, з метою перевірки показань підозрюваного (обвинуваченого), потерпілого чи свідків, може вийти на місце, де, за показаннями цих осіб, знаходилася самовільно зайнята земельна ділянка чи самовільно зведена будівля, і запропонувати їм здійснити реконструкцію обстановки місця події. При цьому слідчому необхідно заздалегідь підготувати макети предметів обстановки чи трафарети з відповідною нумерацією, а також необхідні технічні засоби та інструменти. Завдяки застосуванню у ході відтворення обстановки та обставин події зазначеного тактичного прийому можна встановити факти обмови з боку потерпілого чи свідка.

Слід зазначити, що, крім основного способу фіксації ходу і результатів цієї слідчої дії, слідчому доцільно здійснювати фотозйомку чи відеозапис.

Судова будівельно-технічна експертиза є найбільш типовим видом експертизи у методиці розслідування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. Завдання, що вирішуються будівельно-технічною експертизою, за змістом можна умовно розподілити на чотири категорії: дослідження об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій і відповідних документів; розподіл земель та визначення порядку користування земельними ділянками; визначення оціночної вартості будівельних об'єктів та споруд; оцінювання земельних ділянок.

Судова будівельно-технічна експертиза вирішує такий орієнтовний перелік питань:

- 1) ринкова (відновна, залишкова) вартість (зазначається земельна ділянка або будівля) на момент проведення експертизи (чи інший період);
- 2) вартість проектних робіт з будівництва (реконструкції, розширення, ремонту) (зазначається об'єкт);
- 3) загальна вартість будівництва (реконструкції, розширення, ремонту) (зазначається об'єкт) на період (зазначається дата);
- 4) вартість будівельно-монтажних робіт, використаних будівельних матеріалів та експлуатації машин і механізмів з будівництва (реконструкції, розширення, ремонту) (зазначається об'єкт) на період (зазначається дата);

5) технічний стан об'єкта чи інженерних комунікацій (зазначається адреса);

6) придатність об'єкта (зазначається адреса) до експлуатації;

7) причина незадовільного (аварійного) технічного стану об'єкта, приміщення (зазначити адресу)?

8) порядок користування житловим будинком (зазначається адреса) в ідеальних частках (вказуються частки) за умови, що кожний із співвласників користується зазначеними приміщеннями (вказується перелік приміщень);

9) порядок користування земельною ділянкою в ідеальних частках (вказуються частки та адреса). Для вирішення цього питання необхідні вже існуючі вихідні дані – поділ або порядок користування житловим будинком, надвірними спорудами;

10) наявність відхилень між площею та межами фактичного користування земельною ділянкою (вказується адреса) і площею та межами, які зазначені у правовстановлюючих документах.

У кримінальних справах про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво найбільш типовим є питання про ринкову вартість земельної ділянки, виділеної місцевою радою певному громадянину станом на дату видачі державного акта на право власності (або на іншу дату).

Проведення судових будівельно-технічних експертиз, як правило, доручається співробітникам науково-дослідних інститутів судових експертиз.

У ході підготовки до призначення будівельно-технічної експертизи слідчий повинен визначити, який саме фахівець буде проводити експертизу і в якій установі необхідно її проводити; сформулювати питання, що підлягають вирішенню; підготувати для експерта матеріали, які є об'єктами експертизи.

Так, *при визначенні порядку користування земельною ділянкою* слідчому доцільно надавати технічну документацію – технічний паспорт БТІ, топографічну зйомку із зазначенням меж та площі ділянки, а також (у разі необхідності) матеріали кримінальної справи – фрагменти протоколу огляду місця події та відповідні додатки, фотознімки, фрагменти протоколів допиту підозрюваного, свідків, потерпілого тощо. Слід зазначити, що в ситуації, коли земельна ділянка має надлишкову площу, треба вказати межі та розмір цієї площі. Якщо фактична площа та конфігурація земельної ділянки відрізняються від площі та конфігурації, які зазначені у технічних документах, необхідно вказати, якою площею користуватися – фактичною чи зазначеною у документах. Слід звернути увагу на випадки, коли неможливо виконати фактичні заміри меж земельної ділянки у зв'язку з відсутністю таких меж (дана особливість пере-

важно стосується сільської місцевості, де межовими знаками є неорані земельні ділянки) або захарашуванням території будівельними матеріалами, сміттям тощо. У таких випадках порядок користування визначається тільки при наданні відповідної технічної документації.

Під час розслідування злочинів, пов'язаних із самовільним зайняттям земельної ділянки та самовільним будівництвом, виникає необхідність визначення оціночної вартості будівельних об'єктів, споруд, окремих будівельних конструкцій або інженерних комунікацій, що, як правило, певний час експлуатуються або не закінчені. При цьому слід конкретно вказати, станом на який період і яку саме вартість будівлі чи споруди необхідно визначити – ринкову, відновну, залишкову, кошти-рису чи іншу.

Під ринковою вартістю будівлі розуміють грошову суму, за яку майно може бути продано в даному населеному пункті чи місцевості. Відновна вартість – це вартість будівництва в поточних цінах точної копії об'єкта (з тих самих матеріалів, за таким самим проектом тощо), яка визначається способом укрупнених показників. За цим методом вартість об'єкта виводиться через вартість одиничного показника (одного квадратного метра загальної площі чи одного кубічного метра будівельного об'єму) будівлі-аналога в результаті добутку цієї вартості на кількість таких одиничних показників в об'єкті. Залишкова вартість – це відновна вартість об'єкта з урахуванням його фізичного зносу на час визначення вартості.

Для визначення *оціночної вартості потрібна технічна документація*, а саме: технічний паспорт БТІ на будівлю чи споруду з характеристикою конструктивних елементів із зазначенням використаних будівельних матеріалів; інвентаризаційна справа на об'єкт дослідження; рік вводу об'єкта в експлуатацію, дані про технічний стан будівельного об'єкта на період, щодо якого необхідно провести оцінку.

Оскільки у будівництві на території України в різні періоди часу існували не тільки різні системи ціноутворення, а й різні грошові одиниці, необхідно чітко вказати, на який період часу та в яких грошових одиницях треба визначати вартість будівлі, споруди, будівництва (офіційно на 1984 р., на 1997 р. та на 2001 р.).

Згідно з нормативними документами, чинними на території України в галузі будівництва, вартість будівництва складається: із суми основної заробітної плати робітників; вартості будівельних матеріалів; вартості експлуатації будівельних машин і механізмів, у тому числі основної заробітної плати машиністів.

У разі... коли ставиться питання про визначення фактичної вартості будівельно-монтажних (ремонтно-будівельних) робіт, розраховується загальна вартість, яка включає і вартість робіт, і вартість будівельних

матеріалів, і вартість експлуатації будівельних машин та механізмів. У зв'язку з цим у питаннях, які ставляться на вирішення експертизи, необхідно вказувати, визначати загальну вартість чи її складові.

У ході розслідування зазначених злочинів, з метою визначення ринкової вартості земельної ділянки, слідчому необхідно надати експертам схему земельної ділянки – копію фрагмента з плану кварталу (коли земельна ділянка знаходиться в межах міста) або із ситуаційного плану (коли земельна ділянка знаходиться в межах сільської місцевості). Якщо ж земельна ділянка знаходиться в межах ділянки, яка належить фізичній або юридичній особі, то схема самовільно зайнятої земельної ділянки відсутня. У зв'язку з цим необхідно здійснити геодезичну зйомку з метою визначення координат цієї ділянки, її меж та розмірів. Геодезична зйомка може проводитись будь-якою установою, яка має ліцензію на виконання землевпорядних робіт та існує в кожному обласному центрі.

У ситуаціях, коли внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва була заподіяна шкода навколишньому середовищу, слідчому треба призначити відповідну експертизу, виходячи з сутності події, наприклад, експертизу матеріалів, речовин та виробів (з метою дослідження ґрунтів, наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі), біологічну експертизу (для дослідження об'єктів рослинного та тваринного походження). Також може виникнути потреба у призначенні почеркознавчої, технічної експертизи документів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Щодо притягнення порушників земельного законодавства до відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки: Лист Державної інспекції з контролю за використанням і охороною земель Державного комітету України по земельних ресурсах від 20 лют. 2007 р. № 6-8-326.

2. Шульга А. М. Проблеми відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок / А. М. Шульга // Земельне право України : [електронна версія]. – 2006. – №1. – С. 65–70.

3. Вишнівський І. Методика виявлення та розслідування злочинів у сфері земельних відносин / І. Вишнівський // Вісник прокуратури. – 2008. – № 11. – С. 38–46.

4. Носік В. В. Самовільне зайняття земельних ділянок: теорія і практика / В. В. Носік // Земельне право України. – 2006. – № 5. – С. 47–58.

5. Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: затв. Наказом міністерства юстиції України від 9 серп. 2005 р. № 86/5 // Судові експертизи в Україні: зб. нормат. актів. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – (Із наступними змінами).

6. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз: затв. Наказом Міністерства юстиції України від 18 жовт. 1998 р. № 53/5 // Судові експертизи в Україні: зб. нормат. актів. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – (Із наступними змінами).

7. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз: затв. Наказом Міністерства юстиції України від 18 жовт. 1998 р. № 53/5 // Судові експертизи в Україні: зб. нормат. актів. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – (Із наступними змінами).

8. Кримінальний кодекс України: наук.-практ. коментар / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація]. – [Вид. 4-е, доп.] – Х. : Одіссей, 2008. – 1208 с.

9. Настільна книга слідчого: наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / [М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін.] – [Вид. 2-е., перероб. і доп.]. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2007. – 728 с.

10. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України 19 черв. 2003 р. № 963-IV: за станом на 16 верес. 2009 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1432.

11. Про охорону земель: Закон України від 19 черв. 2003 р. № 962-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 349.

Виробничо-практичне видання

**РОЗСЛІДУВАННЯ САМОВІЛЬНОГО
ЗАЙНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ
АБО САМОВІЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА**

Методичні рекомендації

Редагування Т. Д. Мельник, О. О. Конобевська
Комп'ютерна верстка С. В. Гончарук

Підп. до друку 27.03.2009. Формат 60x84¹/₁₆. Друк трафарет. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 1,40. Обл.-вид. арк. 1,35. Наклад 350 прим. Зам. № 19.

Видавництво
Харківського національного університету внутрішніх справ
61080, Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції № 3087,
серія ДК від 22.01.2008 р.